

SINZIANA RAVINI

PSIHONAUȚII

PSIHANALIZA
ARTEI

TREI

Cuprins

<i>Introducere</i>	11
1. Conștiința subterană	27
2. Confruntarea cu Realul	49
3. Lupta simbolică	67
4. Călătoria imaginară	89
5. Cucerirea lumii	113
6. Invenția noilor lumi	135
7. Cultul banilor	155
8. Căutarea sacrului	171
9. Încercarea tehnologică	195
10. Iubirea și ura	221
11. Fabrica de povești	245
12. Dorința de dezastru	267
<i>Epilog</i>	283

Introducere

„De ce să pierdem zeci de ani cu o analiză înterminabilă, când putem obține aceleași rezultate într-o oră?“ m-a întrebat într-o seară, la Viena, vecinul meu de masă — un coach austriac care devenise posesorul unei noi „mașinării psihice“. Aparatul era un „biohacker“ bazat pe un spirit gen Robin Hood, care revendica biologia de la laboratoarele elitei și o readucea „cetățenilor“, inspirată vag de spiritul tehnic al lui Nicolae Tesla. Coachul, un veritabil Mefisto contemporan, afirma că aparatul său făcea minuni cu clienții d-sale — oameni de afaceri dornici de o metamorfoză a sinelui.

M-a invitat să-l încerc în aceeași seară. Am declinat invitația cu un zâmbet, simțind că acceptarea ar fi avut un aer de profanare, mai ales în orașul lui Sigmund Freud, unde psihanaliza a fost aproape o religie. Și totuși, a doua zi m-am descoperit întinsă în mașinăria lui ce părea o navă spațială, cu o cască de realitate virtuală pe cap, care m-a purtat, ca un șaman digital, într-o odisee interstelară a propriului meu inconștient. Din

căști se auzea o voce blândă, masculină, repetând în germană: „Uită cine ești... Uită de unde vii... Nu mai ești tu... Nu ești nimeni...“. Călătoria a fost atât de eficientă, încât la sfârșit nu mai știam nici cine sunt, nici pe ce planetă trăiesc. Coach-ul mi-a explicat atunci că și-a echipat instalația cu un program de autohipnoză menit — după spusele lui — „să mă elibereze de Eul meu“. Într-o lume în care zeii au murit, părinții au fost destituiți de pe pedestal și reperatele s-au topit ca plasticul la soare, cei neavizați rătăcesc, convinși de faptul că își cumpără rezolvarea problemelor la reducere. Dar Eul, acest chiriaș veșnic nemulțumit al propriei case, întrucât Eul, după cum spune Freud, nu este nicicând stăpânul casei lui, nu se lasă evacuat atât de ușor. Pentru Freud, Eul este instanța care mediază între pulsuni și cerințele realității. A-l elimina nu înseamnă eliberare, ci dezintegrare psihică, o distrugere a motorului care ne face umani. Dorința de a transcende eul ascunde o angoasă de castrare, o fantasmă narcisică a completitudinii. În loc de o eliberare, am obține o reîncarnare a stăpânului absolut — nu cel divin, ci algoritmic. Așadar, proiectul *biohackerilor* e, în fond, o nouă formă de refulare: refularea inconștientului prin tehnologie. În dorința de a transcende limitele umane, ei nu scapă de inconștient, ci îl mută — în cod, în mașină, în rețea, dar acolo, cum ar spune psihanalistul francez Jacques Lacan, „Realul“, acest substrat nesimbolizabil legat de diferite traume, revine întotdeauna în același loc.

Vor înlocui acești *biohackeri*, sau mai bine spus „psiho-hackeri“, vreodată psihaliza? Nu cred. Pentru adevăratele călătorii interioare nu există scurtături.

Artiștii au știut dintotdeauna acest lucru. Noii meșteri ai lumii GAFA (Google, Apple, Facebook și Amazon), care ne trag sforile imaginației mai mult ca altădată, au înțeles și ei acest lucru. Dar *Meta*, legat de Facebook, este chiar acum pe punctul de a crea un *Metavers* virtual care va permite utilizatorilor săi să creeze o multitudine de vieți paralele într-un supermarket de „microversuri” arhi-supravegheate, unde totul va deveni imagine, avatar, feedback vizual.

Acest lucru va oferi un teren ideal pentru proliferarea *faptelor alternative* și o distragere perfectă de la problemele reale ale societăților noastre. *Metaversul* nu va mai fi o rețea socială, ci o oglindă narcisică globală, unde subiectul își va consuma propria fantasmă, în buclă, fără legi simbolice care pot regla economia dorinței. Filosoful francez Jean Baudrillard, care a analizat mai bine ca nimeni altcineva trecerea de la simulare la hiperrealitate în postmodernitate, constatând în *Simulacres et Simulation* (1981)* că „lumea nu mai este reală, ci doar hiperreală — o copie fără original”, ar fi zis că *metaversul* este forma finală a simulacrului. Care va fi rolul artistului în această nouă fabrică de vise — dacă visul este, cum spune Freud, drumul regal către inconștient? E mai important ca niciodată pentru creatorii de astăzi să investească în acest teritoriu întunecat și periculos pe care îl numim inconștient.

Inconștientul nu este întotdeauna întunecat. În *Trilogia cunoașterii* (1943-1946), Lucian Blaga discută despre „inconștientul abisal”, pe care îl consideră izvor al creației și al cunoașterii luciferice (acea cunoaștere

* Jean Baudrillard, *Simulacre și simulare* (1981), Editura Idea, 2008.

care tinde să pătrundă misterele existenței, dar nu le poate epuiza). Spre deosebire de Freud, care vedea inconștientul mai ales ca pe un depozit de pulsuni și traume reprimite, Blaga îl înțelege ca pe o forță creatoare pozitivă, sursă a mitului, artei, religiei și metafizicii, sau, mai bine zis, ca pe o fântână cosmică ascunsă sub cuvinte care pot reinventa lumea.

De la începuturi, psihanaliza a fost o resursă de neprețuit pentru artiști, dar, în același timp, artiștii au știut întotdeauna, într-un fel sau altul, să reziste psihanalizei. Chiar și Freud, care se folosea de artă pentru a-și inventa conceptele psihanalitice — opera lui Sofocle, de exemplu, pentru complexul lui Oedip — a fost nevoit să constate că esența realizării artistice este inaccesibilă psihanalitic. Lacan, care nu a încetat să-și îmbogățească învățătura cu reflecții asupra artei — folosind *Ambasadorii* (1533) lui Holbein pentru a-și dezvolta teoriile asupra impulsului scopic, *Hamlet* (1603) al lui Shakespeare pentru a arăta ce se întâmplă cu cineva care nu-și poate găsi locul în lume și *Diavolul îndrăgostit* (1772) al lui Cazotte pentru a identifica întrebarea terifiantă pe care psihanaliza o pune subiectului — *Che vuoi?* (Ce vrei?), a amintit în articolul lui *Hommage à Marguerite Duras* (1987) că artistul îl precede întotdeauna pe psihanalist. Psihanaliza și arta nu încetează să se caute și să se confrunte, afirmând în același timp punctul lor comun — *cunoașterea inconștientă*.

Arta este cea care ne permite să explorăm vestigiile unei amintiri personale sau colective, să tragem cu ochiul la coșurile de gunoi ale societății, să ne liniștim sau să reactivăm rănilor uitate, să ne stârnim fanteziile,

temerile și dorințele, și să ne conducă pe căi pe care nu ni le-am fi imaginat vreodată. Artă nu oferă un leac, dar ne poate aduce împăcare cu natura traumatizantă a experienței umane. Potrivit filosofului francez Jacques Diderot, critica de artă începe cu autocritica.

În celebrele sale *Saloane* (1759-1781), el dezvăluie enigmaticele operelor de artă și încearcă să descrie și sentimentele pe care opera le trezește în el, rămânând în același timp conștient de discrepanța între gândire și limbaj. Când Jean-Jacques Rousseau constată, în *Despre contractul social* (1762) că omul se naște liber, dar că pretutindeni se află în lanțuri, la ce se referă, în fond? La dimensiunea alienantă a limbajului, care ne face să gândim una, dar să spunem alta, în ciuda noastră.

Relația cu arta necesită întotdeauna un anumit *know-how*. Cineva care, în timpul unei vizite la un muzeu, se concentrează doar pe imagini care îi amintesc de propria istorie, exclamând când se uită la un portret al lui Rembrandt: „Ah! Seamănă cu unchiul meu!“, sau cei care neostenit caută, iar și iar, cu orice preț, intenția ascunsă a artistului sau interpretarea exactă a unei opere, ratează adesea esențialul. Ceea ce nu înseamnă că nu trebuie să menținem o relație intimă cu lucrările, ci dimpotrivă! Istoria umanității este plină de *ekphrase* (descrierea detaliată, vie și sugestivă a unui obiect sau a unei opere de artă) care devin portrete indirecte ale propriilor comentatori, așa cum s-a întâmplat în cazul volumului *La Solitude Caravage* (2019), cartea scriitorului francez Yannick Haenel care a dezvăluit nu numai modul în care Caravaggio a căutat să demaște violența realității lui, dar și modul în care lucrarea i-a dezvăluit lui Haenel lucruri pe care încă nu

le înțelesese despre el însuși. Aceasta este o practică pe care o găsim și la Rosalind Krauss — cofondatorul revistei americane *October Magazine*. Ea a fost cea care a introdus *The French Theory* (Teoria franceză) și psihanaliza lacaniană în Statele Unite în anii 1980, în special prin cartea sa, *The Optical Unconscious* (Inconștientul optic) (1993), în care arată cum arta poate transforma subiectul într-un investigator atât al propriei sale vieți psihice, cât și al lucrării în cauză.

Odată cu revoluția digitală, invenția Google, Chatgpt și a GPS-ului, artiștii nu par să mai aiba o *terra incognita* de explorat. Cu toate acestea, nimic nu e mai departe de adevăr, deoarece călătoriile lor internautice și geografice pierd teren în fața călătoriilor „psihonautice“. Psihonautica este arta de a călători spre inconștient prin artă. Și de ce spre inconștient? Pentru că inconștientul este ultimul teritoriu încă necolonizat. Cu siguranță, există încă un număr semnificativ de artiști „semionauți“ care călătoresc prin semnele societății de consum, dar principala bătălie se află astăzi în labirintul necunoscut și proliferant al inconștientului nostru.

Inconștientul nu este structurat doar ca un limbaj, după cum zicea Jacques Lacan, ci și ca o narațiune fragmentară, care se reconstituie și se metamorfozează constant. Freud a văzut miezul narativ din inima discursului psihanalitic drept fundamentul fiecărei ființe umane. Dar, în același timp, a pus prea mult accent pe miturile fondatoare ale speciei umane, făcând astfel din lectura psihanalitică a operelor o descifrare a influenței miturilor asupra psihicului uman. Teoria psihonautică se concentrează pe narațiunea pe care subiectul o

construiește din elementele constitutive ale călătoriei sale personale și vede subiectul ca fiind eroul conștient sau inconștient al propriei povestiri, mai degrabă decât pe cel al poveștilor sau miturilor care l-au precedat, oferind subiectului prilejul să-și creeze propria istorie individuală și, în consecință, propriul mit personal.

În același timp, este adevărat că principiul narațiunii are o reputație proastă în rândul unor psihanaliști de astăzi, care uită cât de importantă a fost narațiunea pentru Freud, Ferenczi, Lacan, Klein și Winnicott. Ei cred că istoria personală este ceea ce îl face pe subiect să-i „blocheze vederea“ și „să se învârtă în cercuri“. Dar istoria personală este cea care ne permite să găsim o soluție la problemele noastre. Practic, ce caută psihanaliștii? În procesul de cură, ei se străduiesc să permită pacienților lor să se detașeze de fanteziile care îi protejează de realitate, pentru a se reconecta cu dorințele lor cele mai profunde. Dar fără sprijinul poveștii, cum putem descoperi fanteziile, precum și dorințele subiectului? Dorințele pot fi, de asemenea, perverse, ducându-ne către plăceri fatale sau depărtându-ne de adevărata noastră natură. În acest sens, nu suntem mai mereu în siguranță în relație cu noi înșine, dar psihanaliza este, după cum spune psihanalistul român Vasile Dem. Zamfirescu: „Oglinda în care îți vezi spatele“* — o definiție memorabilă a funcției clinice.

Înainte aveam diavolul, acum avem inconștientul. El ne întinde capcane și ne împinge constant spre direcții periculoase. Inconștientul se poate prezenta sub forma

* „Psihanaliza e oglinda în care îți vezi spatele“. Interviu cu Vasile Dem. Zamfirescu, *Observator cultural*, 12.06.2001.

unui univers spectral de vise colective, ca în *Inception*, filmul lui Christopher Nolan (2010), care propune o nouă luptă de clasă între cei care încearcă să colonizeze psihicul semenului lor și cei care se lasă influențați. Călătoria psihonautică ne poate și închide în repetițiile și anxietățile noastre, dar ne poate ajuta și să acceptăm că, uneori, lucrurile nu merg de la sine, pentru că, acolo unde există o problemă, există de cele mai multe ori și o gândire pe care problema a provocat-o. Acesta este unul dintre motivele pentru care inconștientul a devenit Graalul artistic prin excelență.

Unii încă se îndoiesc de existența lui. Cum se poate dovedi existența inconștientului? Prin analiza viselor, printr-un lapsus sau printr-un act ratat. Indiferent dacă este real, un substrat biologic sau un produs al imaginației noastre, inconștientul funcționează atunci când credem în el. Tocmai această descoperire i-a permis lui Freud să bazeze o întreagă știință pe postulatul existenței sale. Cu toate acestea, Freud nu a fost primul lui botezător. Carl Gustav Carus a făcut deja acest lucru în 1846 în *Psyche — Zur Entwicklungsgeschichte der Seele* (Psihicul — Despre istoria dezvoltării sufletului), precum și Henri-Frédéric Amiel în *Journal de la vie inconsciente* (Jurnal al vieții inconștiente) în 1860. Cine știe? Poate că într-o zi artiștii ne vor duce într-un loc și mai îndepărtat decât inconștientul. Cu ajutorul noilor tehnologii vom ajunge poate la un post-inconștient digital. Dar până atunci, psihonauții ne invită să vizităm această „cealaltă scenă“, pe care se joacă dramele noastre interne și colective.

În grădina ramificărilor create de inconștientul nostru, timpul este abolit. Acesta este motivul pentru care

putem retrăi o poveste la nesfârșit. Psihonauții folosesc hipnoza, visele, călătoriile în timp, arheologia ficțiunii, jocurile de societate, labirinturile, societățile secrete, munca de arhivă, *acting-out*-urile/actele iraționale (care, apropo, detaliu important, ne scot din obiceiurile noastre, dar care au un sens precis!), lucrările imersive și multe alte principii ale organizațiilor formale. Abordarea psihonautică presupune și interstițiul (în latină: *interstitium* — un spațiu „între“, interval) dintre poetic și politic, pentru că înainte de a dori să schimbăm lumea, trebuie mai întâi să schimbăm felul în care o concepem.

Psihonauții nu fug de realitate, dimpotrivă, unii dintre ei chiar încearcă s-o manipuleze, mai exact s-o modeleze precum argila. Acest lucru denotă mai puțin un refuz al castrării (acea castrare pozitivă care ne eliberează de plăceri nocive), decât un refuz al realității. Cu siguranță, aceste lupte nu sunt noi, dacă ne gândim la avangarda modernă sau postmodernă, dar au luat o formă nouă: negarea unui capitalism așa-zis „realist“ care ne repetă până la nebunie: „Ce vezi este ceea ce primești“ sau „Nu există alternative“, în favoarea unei poetici a posibilităților, deoarece psihonauții ne amintesc că psihanaliza este una dintre cele mai grele și mai paradoxale experiențe pe care le poate avea ființa umană asupra ei, dar că ea este și un joc de limbaj, o practică ludică și poetică, întru totul capabilă să ne distreze.

Am fost întotdeauna fascinată de eseul narativ al lui Joseph Campbell, *Eroul cu o mie de chipuri* (1949), care l-a influențat pe George Lucas pentru seria sa de filme *Star Wars* (1977-2019). În acest fantastic monomit, Campbell expune ideea conform căreia toate călătoriile

marilor eroi, precum Osiris, Prometeu, Buddha, Moise sau Iisus, se desfășoară ca o poveste universală ritmată de douăsprezece etape decisive. În primul rând, eroul este „chemat la aventură” și, prin urmare, e forțat să-și părăsească lumea obișnuită, apoi, diferite obstacole îl pun la încercare. Cu ocazia acestor evenimente întâlnește mentori care îl ajută să găsească elixirul și să se întoarcă în lumea lui obișnuită, pe care, datorită a tot ceea ce a învățat, reușește să o transforme. Unii au văzut această călătorie ca pe un demers esențial masculin, dar Campbell analizează și coborârea în Iad a zeiței Inanna, sau viclenia Penelopei, adevărate eroine cu o mie de chipuri.

Campbell nu a făcut însă legătura între naratologie și inconștient, între arta de a spune o poveste și aporiile psihicului. Psihanaliștii, care văd narațiunea ca pe o evadare din logica inconștientului, au obiceiul să limiteze plăcerea narativă a pacienților prin scurtaarea zicerilor lor, astfel încât semnificații* să iasă la suprafață și subiectul să audă ceea ce el însuși tocmai a spus. Dar narațiunea oferă ceva esențial oricărui remedii analitice — exprimarea și realizarea dorinței. Dorința este cea care îi permite subiectului să scape de anxietățile sale, de melancolie, de obsesiile sale repetitive, de inerție, și-i dă imboldul de a se pune în mișcare.

* Ferdinand Saussure, părintele lingvisticii moderne, spunea că orice semn lingvistic are două fețe: semnificantul — partea materială a semnului, forma, sunetul sau cuvântul scris (de exemplu, sunetele/a-r-b-o-r-e/sau literele „arbore”) și semnificatul — ideea sau conceptul la care se referă (imaginea mentală a unui copac). Pentru Jacques Lacan, inconștientul este structurat ca un limbaj, unde semnificantul devine elementul fundamental al inconștientului — nu imaginea, nu afectul, ci cuvântul.